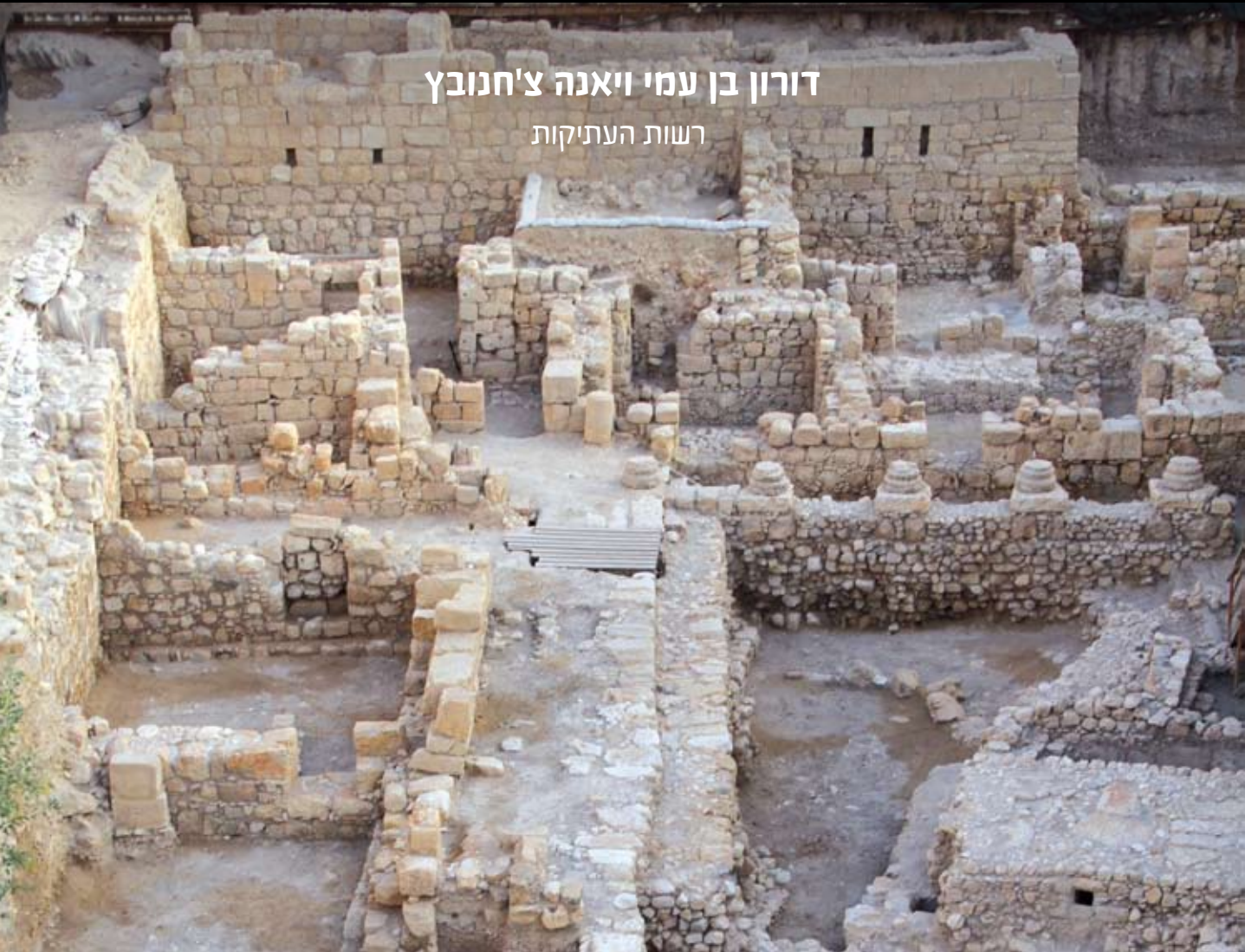

'חניון גבעתי' בתום חמש שנות חפירה תמונת מצב עדכנית - 2012

דורון בן עמי ויאנה צ'חנובץ
רשות העתיקות

מאז חודש מרץ של שנת 2007 ועד היום מתנהלות באופן רציף חפירות מטעם רשות העתיקות בשטח החניון של עיר דוד המוכר בכינויו 'חניון גבעתי'. שטח החפירות משתרע על פני 5 דונם לערך ונתון זה ממקם אותו בין שטחי החפירה הגדולים ביותר שנחפרו עד כה בגבעת עיר דוד (איור 1). מטבעה של חפירה בסדר גודל מעין זה שהיא מוסיפה נתונים חדשים המאירים לעיתים באור אחר מסקנות שהשתרשו עד כה. יחד עם מענה שהיא מספקת לשאלות שנוותרו בלתי פתורות מחפירות קודמות, מעלה היא תכופות קושיות אחרות תחתן. מצב דברים זה מתאר במידה רבה את תמונת המצב בה מצוי פרויקט החפירות בחניון גבעתי בתום חמש שנות חפירה.

איור 1. חניון גבעתי 2012.
ברקע - נחל קדרון.
מבט למזרח.

1 החפירה בשנתה החמישית נערכה בראשותם של המחברים ומטעם רשות העתיקות ביוזמתה של עמותת אלע"ד. סייע צוות ארכיאולוגים הכולל את: הגר בן דוב, דורית גוטרייך, איילה זילברשטיין, שלומה כהן, פדריקו קוברין, אריאל שתיל ודוד תנעמי.

כיוון שלא ראינו טעם בחזרה על דברים שהתפרסמו זה מכבר, בחרנו להתמקד כאן בחידושי עונות החפירה האחרונות בלבד ובתרומתן להבנת ההיסטוריה היישובית בגבעת עיר דוד. לנוחותו של הקורא המבקש לראות את התמונה בכללותה צירפנו הפניות לפרסומים העיקריים של חפירות חניון גבעתי לכל אחת מן התקופות הנדונות.

תקופת הברזל ב' - ג' (מאות 9 - 6 לפסה"נ)

עד כה נחשפו שרידיה של תקופת הברזל בשטח מצומצם למדי, בפינתו הדרום-מזרחית של חניון גבעתי, אך די בהם כדי ללמד על קיומה של התיישבות אינטנסיבית במקום לאורך רוב התקופה. אלה כוללים שרידי מבנים שבנייתם דלה ובלתי מוקפדת, שבהם נתגלו מתקנים מסוגים שונים (איור 2).

איור 2. מבנים מתקופת הברזל בצידו הדרום-מזרחי של שטח החפירה. מבט לצפון.

הקדום מבין יישובי תקופת הברזל מעיד על השימוש שעשו בנאיו בסלע האם. לעיתים שימש הסלע יסוד לקירות בתיהם ולעיתים שולבו מדרגות סלע במערך המבנים. משטחי סלע יושרו והוחלקו כדי שיותאמו לשמש כרצפות בחדרים. תמונת ממצא זו מזכירה במידה רבה את השימוש שעשו בנאי התקופה במחשופי הסלע על מורדותיה המזרחיים של גבעת עיר דוד (ראו לדוגמא: קניון 1974: 136, איור 54).

המכלול הקרמי שמקורו בקדום מבין שלביה של תקופת הברזל עשיר ומגוון ומעיד כי יש לתארו קודם למאה השמינית לפסה"נ. קביעה זו נשענת בעיקרה על הטיפוסים הקראמיים השכיחים בו אך בה במידה גם על היעדרותם המוחלטת של אותם טיפוסים המאפיינים במובהק את שלביה המאוחרים של התקופה (בן עמי 2011).

איור 3. מערום האבנים הגדול (תקופת הברזל?) מתחת לשרידי בנייני התקופה ההלניסטית והרומית. מבט לצפון.

בצידו הצפוני מזרחי של שטח החפירה, מתחת לשרידיה של התקופה ההלניסטית (להלן) נמצא מערום אבנים מרשים (איור 3). המערום כולל אבנים מגדלים שונים והחללים המצויים בין אבניו מעידים על עומקו ההולך וגדל כלפי מרכזו. טיבו של מערום זה לא התברר לאשורו (מפולות? מילוי מכוון?) מאחר שישודותיהם של המבנים המאוחרים לו מושתתים ישירות על גביו ואינם מאפשרים פירוקו בשלב זה. מערום זה נמצא חתום מתחת לרצפות המבנה החשמונאי (להלן) ולפיכך קדום לו. במהלך ניקוי חלקו העליון של המערום בלטו במספרם הרב חרסים מתקופת הברזל שנאספו בינות לאבניו. העובדה שביניהם נתגלו גם חרסים מן התקופה ההלניסטית אינה מאפשרת בשלב זה קביעה ברורה בנוגע לתאריכו של מערום

זה בתקופת הברזל. בהקשר זה ראוי לציון חותם עשוי אמטיסט שנמצא בסמוך. חותם זה, המתוארך לתקופת הברזל, נושא דמותו של ספינקס וככל הנראה שימש חותם מלכותי.

בולטים בהיעדרם שרידיהן של תקופת הברזל א' ושל תקופת הברונזה. הדברים נכונים לא רק בנוגע לשרידי בנייה אלא גם לחסרונן המוחלט כמעט של ממצא קרמי. למעט שברים בודדים השייכים לתקופת הברונזה המאוחרת ומועטים אף מאלו השייכים לתקופת הברונזה התיכונה הרי שעד כה לא זוכה תקופת הברונזה בכללותה לייצוג ממשי בשטח החפירה הנדון. קו הביצור של היישוב מתקופת הברונזה התיכונה נתגלה על מורדותיה המזרחיים של הגבעה בחפירותיהם של קניון (1974: 81-83) ושילה (1984: 26). בשנים האחרונות נחשפים שרידי המרשימים בעוצמתם סמוך למעיין הגיחון (רייך ושוקרון 2000; 2009) ואלה גם יחד מעידים על קיומו במקום של יישוב מבוצר כהלכה בתקופת הברונזה התיכונה. תחומיו של יישוב זה (מצודה?) לא התבהרו עדיין די צרכם, ויתכן וחסרונם הבולט בפינתו הדרומית-מזרחית של שטח החפירה בחניון גבעתי מרמז על היותו של אזור זה מחוץ, ומצפון לתחומיו המבוצרים (ראו בעניין זה מזר 2006; 2009: 22-23; ולעומתה רייך ושוקרון 2007; 2008). בה במידה מעלה חסרונם של שרידי תקופת הברונזה המאוחרת סימני שאלה דומים בנוגע לתחומיו של היישוב מתקופת הברונזה המאוחרת (נאמן 1996; קנאוף 2000).

החפירות בחניון גבעתי טרם חשפו עדות כלשהי לביצור מתקופת הברזל על שוליה הצפוניים-מערביים של גבעת עיר דוד. אף שלא ניתן לשלול את האפשרות שחומה מתקופת הברזל נתגלה בעתיד מתחת לשרידי התקופות המאוחרות הרי שלאור הנתונים שיש בידינו נראית אפשרות זו בעלת סבירות נמוכה. בעניין זה ראוי לציון שבחפירותיה בשטח M, המצוי בתוך שטחו של חניון גבעתי, יצרה קניון חתך המשתרע מן הכביש במזרח לאורך של כ-25 מ' מערבה. בצידו המזרחי, העמיקו חפירותיה עד לסלע האם (קניון 1964: 13). כל שריד לביצור לא נתגלה במקום.

התקופה ההלניסטית המאוחרת (המאה השנייה - המאה הראשונה לפסה"נ)

בחלקו הצפון-מזרחי של חניון גבעתי נתגלו לאחרונה קירות מרשימים שהיוו חלק ממערכת אדריכלית רחבת ידיים. ככל שהוספנו לחשוף את שרידיה כך התברר שמערכת זו כוללת פתח מונומנטאלי בנוי מאבני גזית מסותתות סיתות שוליים (איור 4). סף הכניסה, כמו גם מזוזות הפתח, נתגלו באתרם. נחפר גם תחילתו של מרחב פנימי שהשתרע מעברו האחר של פתח הכניסה הנייל. יתר שטחו של מרחב זה מצוי עדיין מתחת לשרידי התקופה הרומית

איור 4. צידו המזרחי של פתח הכניסה למבנה החשמונאי. יסודות המבנה מן התקופה הרומית המאוחרת מושתתים מעליו. מבט לצפון.

המאוחרת. בחלקו הצפוני, במקום שבו השתמר הסלע לגובה ניכר, חצבו בנאי התקופה חדרים שאותם שילבו כחלק אינטגרלי של המבנה הנדון. אולמות מוארכים השתרעו ממערב לכניסה ורצפותיהם עשויות טיח לבן. עד כה נחפרו שניים מאולמות אלה. תחילתו של מרחב נוסף מתחילה להתגלות מדרום (מתוכנן להיחפר בעתיד). הקיר החוצץ בין שני האולמות שנחפרו נשדד בעת העתיקה.

כלי החרס השלמים והמטבעות שנמצאו באתרם על גבי אחת מרצפותיו של המבנה שייכים למאה השנייה ולראשית המאה הראשונה לפסה"נ ומעידים על היותו חלק משרידי היישוב החשמונאי בירושלים.

פיר רבוע שנחצב בסלע בתקופה זו הוביל לבור מים גדול. בור זה מנצל חלל קארסטי שנמצא בצדו הצפון-מזרחי של שטח החפירה. הפיר נמצא משולב במערכת החציבות שנעשו באזור בתקופה החשמונאית כחלק מפעולות הבנייה הקשורות בהקמתו של המכלול האדריכלי רחב הידיים.

למותר לציין כי לגילוי שרידים אלו של התקופה ההלניסטית תרומה עצומה לחקר תולדותיה של ירושלים בתקופה זו. חשיבותו מודגשת על רקע מיעוטם הניכר של שרידי היישוב בן

התקופה ההלניסטית בירושלים בכלל, ואלה השייכים לתקופה ההלניסטית המאוחרת (החשמונאית) בפרט. יש בהם כדי להוסיף נדבך נוסף, חסר עד כה, לרצף התקופות הזוכות לייצוג ארכיאולוגי משמעותי בעיר דוד.

התקופה הרומית הקדומה (המאה הראשונה לספה"נ)

תקופה זו זוכה לייצוג משמעותי בכל מקום בו העמיקה החפירה לשכבת היישוב הנדונה. שרידיה כוללים בראש ובראשונה מכלול אדריכלי גדול שנחשף בצידו הדרומי-מערבי של שטח החפירה. מאחר וזה נדון כבר במקומות שונים (בן עמי וציחנובץ 2007; 2011) נסתפק להלן בתיאור תמציתי בלבד:

שטחו הפנימי של המבנה נחלק למרחבים מוארכים (אולמות) להם קומת מרתף וקומת מגורים עיקרית. קומת המרתף היתה מקורה בקמרונות עשויים אבני גיר מעובדות. שימוש העיקרי של החללים בקומה זו היה למטרות אחסון. מסקנה זו מתחזקת עוד לנוכח משקלם המכריע של כלי האגירה שנמצאו בהם למכביר. קמרונות קומת המרתף נשאו עליהם את רצפות קומת המגורים של המבנה. שרידי פרסקו שנתגלו בין מפולות המבנה מלמדים שקירותיו היו מעוטרים בצבע. מתקני מים מטויחים שכללו בעיקרם בורות מים ומקוואות טהרה, נמצאו בסמוך למבנה מצפון. אלה שימשו באגף טהרה רחב ידיים שהיה חלק אינטגרלי של המכלול האדריכלי הנדון.

בצידו הצפוני של שטח החפירה נחפר מבנה נוסף השייך לפרק הזמן הנדון. עד כה נחשף חלקו הדרומי בלבד. יתר שטחו מצוי עדיין מתחת לרצפת הפסיפס של אחד מחדרי המבנה הרומי המאוחר הבנוי מעליו (איור 5). מדרום למבנה ובסמוך אליו נמצא מקווה טהרה. דופנותיו בנויים אבן ומטויחים מספר שכבות של טיח אפור. מחיצה צרה שהוקמה לאורך שתיים ממדרגותיו העליונות נועדה להפריד בין היורדים אל אגן הטבילה שבתחתיתו טרם היטהרותם ובין אלו העולים ממנו לאחר שהיטהרו. מתקן מלבני שנבנה אבני שדה קטנות נתגלה צמוד לצידו המזרחי של מקווה הטהרה, בצמוד למדרגתו העליונה. יש להניח כי שימש לרחיצת רגלי המשתמשים במקווה, טרם כניסתם אליו. מעניינת העובדה ולפיה שבשלהי התקופה הוסב מאגר המים החשמונאי שנמצא בסמוך (לעיל) לשמש מערכת מסתור. כחלק משינוי זה נחצב פיר צר בסמוך לפיר הרחב המקורי שנסתם בשלב זה. בניגוד לאחרון לא היו דופנותיו של הפיר החדש מטויחים וכללו מגרעות שנחצבו במרווחים קבועים בדופנותיו במטרה לאפשר עלייה וירידה בפיר מבלי להשתמש בסולם. יש להניח שבשלב זה ניתן היה להסוות את פתחו ובכך הפך מאגר המים למערכת מסתור - כפי שניתן היה ללמוד מאופי

איור 5. צידו הדרומי של מבנה מן התקופה הרומית הקדומה (שלהי ימי בית שני) חתום ע"י רצפת הפסיפס של אחד מחדרי המבנה מן התקופה הרומית המאוחרת. ברקע (משמאל) - מקווה הטהרה והמתקן המלבני הצמוד אליו. מבט לצפון.

הממצא שנתגלה בתוכו שכלל, בין היתר, כלי חרס רבים, חלקם הגדול שלמים, שנמצאו באתרם (בעיקר קנקנים וסירי בישול). יחד עמם נתגלו כלי ברונזה, מטבעות מרד, שבריהם של כלי אבן רבים וקורות עץ שרופות.

עקבות חורבנה של העיר ניכרים בכל. המטבעות שנתגלו בבניין הגדול שמדרום כמו גם בזה הסמוך לו מצפון (בעיקר במערכת המסתור) מעידים כי סופם עם נפילתה של ירושלים ליד הרומאים בשנת 70 לספירה.

התקופה הרומית המאוחרת (מאות 3 - 4)

לאחר פרק זמן מסוים שבמהלכו נותר המקום בחורבותיו (150-200 שנה) התחדשה פעילות הבנייה בו בתקופה הרומית המאוחרת. את מרבית השטח איכלס בתקופה זו מבנה עצום מימדים. במרכזו חצר פריסטילית גדולה מוקפת עמודים וסביבה סדורות מערכות חדרים.

בניין זה זכה לחשיפה נרחבת במקומות שונים (בן עמי וציחנובץ 2009א, 2010) ולפיכך נסתפק בציון החידושים האחרונים הנוגעים בו:

לשם הקמתו של מבנה כה גדול לאורך מדרונו המזרחי של הטירופיון נדרשו אדריכליו לפתרונות הנדסיים יצירתיים. את צידו המזרחי, הקימו ישירות על הסלע שהיה גבוה בצידה זה של הגבעה. אולם מאחר והסלע צונח חדות מערבה, נוצר כשל טופוגרפי עליו התגברו הבנאים הרומיים באמצעותה של קומת קרקע ששולבה בצידו המערבי (איור 6). יוצא אפוא, שקומת המגורים העיקרית השתרעה על פני מפלס אחד. בצידו המזרחי נתגלתה עד כה שורה של שלושה חדרים שרצפתו של אחד מהם היא רצפת פסיפס הכוללת במרכזה מסגרת מלבנית בגוני שחור ואדום. חדר זה נפתח כלפי חדר מבואה שהיה חצוב בסלע ואליו הוליכה דרך שירות מרוצפת. חצר רחבת ידיים נוספת השתרעה ממערב לשורת החדרים הנדונה ונועדה ככל הנראה למתן את העומסים על חלקו זה של המבנה, במקום שבו צונח המדרון בחדות מערבה.

איור 6. אגפו המערבי של המבנה הפריסטיילי מן התקופה הרומית המאוחרת. ברקע - המבנה מן התקופה הביזנטית. מבט לצפון.

תאריכי בנייתו וחורבנו (רעידת האדמה של שנת 363 לספירה) של המבנה, תכניתו ומאפייניו האדריכליים, כמו גם הממצאים שהתגלו בתוכו, מעידים כי היה חלק מן העיר הרומית. עושרו האדריכלי, ובעיקר הממצא הנלווה שנתגלה בין חורבותיו, מעידים על אופיו הרומי המובהק. הקמתו של המבנה הפריסטילי רחב הידיים בחלקה הצפוני של שלוחת עיר דוד משקפת נאמנה את התפשטות הבנייה בתקופת אליה קפיטולינה אל חלקה זה של העיר במהלך המאה השלישית לספירה.

עד לגילוי של המבנה הרומי בחניון גבעתי נתפשה הגבעה הדרום-מזרחית כמצויה מחוץ לתחומיה של איליה קפיטולינה. קביעה זו שהתקבלה על דעת מרבית החוקרים התבססה בעיקרה על העדרם של שרידים אדריכליים באזור זה שאותם ניתן לשייך בוודאות לעיר הרומית. העדות הארכיאולוגית השלילית מצטרפת אל עובדת חסרונו של קו ביצור ברור התוחם את העיר מדרום. ההנחה שהחומה המופיעה במפת מידבא עוקבת במיקומה ומתארה אחר קו החומה מן התקופה הרומית מחד גיסא, או שהוא חבוי מתחת לקו החומה העות'מאנית מאידך גיסא, כמו הדגישו עוד את היותה של הגבעה הדרומית מזרחית מחוץ לתחומי ההתיישבות של איליה קפיטולינה. לחשיפתו של המבנה הפריסטילי הרומי בחניון גבעתי נודעת תרומה משמעותית להבנתנו את היקף הבנייה בעיר הרומית במאות השלישית-רביעית לסה"נ. לראשונה יש בידינו עדות ארכיאולוגית להתפשטות ההתיישבות בשלהי התקופה הרומית אל עבר חלקיה הדרומיים של העיר. תוצאות החפירות בחניון גבעתי מעידות כי אין עוד מקום לקביעה שרווחה במחקר ולפיה נותרה הגבעה הדרום-מזרחית של ירושלים מחוץ לתחומי ההתיישבות הרומית.

התקופה הביזנטית (מאות 5 - 7)

התקופה הביזנטית מיוצגת בשטח החפירות במבנה אדמיניסטרטיבי גדול, שטח חקלאי רחב ידיים שהשתרע מדרום וממזרח לו, ורחוב מרוצף לוחות אבן, אחד מרחובותיה הראשיים של ירושלים הביזנטית, העובר לאורך גבולו המערבי של שטח החפירה. מאחר שלאחרונה לא נוספו נתונים מהותיים חדשים לאלו שהתפרסמו עד כה נסתפק אפוא בהפניה למאמרים העיקריים המסכמים את ממצאיה של התקופה הביזנטית בחניון גבעתי (בן עמי וצ'חנובץ 2009; בן עמי, צ'חנובץ וביכובסקי 2010).

התקופה המוסלמית הקדומה (מאות 7 - 10)

התקופה המוסלמית הקדומה זוכה לייצוג משמעותי בכל שטח החפירה. היא כוללת מספר שכבות יישוב המעידות על רציפות היישוב במקום החל מן התקופה האומיית ועד לשלהי התקופה העבאסית. תוצאות החפירות האחרונות הוסיפו נתונים חדשים על תפוסת היישוב העבאסי, אופיו ותוכניתו. יחד עם הנתונים הקודמים מצטיירת כעת תמונה של יישוב מתוכנן הכולל שטחים פתוחים, שטחים בנויים שנועדו למלאכה זעירה, מתקנים מסוגים שונים, בורות מים, בורות ספיגה ומערכת של סמטאות (איור 8). יישוב זה בנוי על שרידיו של שוק שבו נמכרו כלי חרס, כלי עצם, פירות, מיני קטניות, בשר, ביצים, דגים ועוד (ראו בעניין זה - בן עמי וצ'חנובץ 2008).

איור 7. חלק מאזור מלאכה מן התקופה העבאסית. מימין - אחת הסמטאות ביישוב העבאסי (תחומה בין שני קירות אורכיים). מבט למערב.

ביבליוגרפיה

בן עמי תשע"ב

ד' בן-עמי, "מורדותיה הצפוניים-מערביים של עיר דוד בתקופת הברזל, נתונים ראשוניים", ארץ-ישראל, ל: 95-104.

בן עמי וצ'חנובץ 2007

ד' בן עמי, י' צ'חנובץ, "מבנה מידות משלהי ימי בית שני - האומנם אחד מ'ארמונות' מלכי חדיבי?", י' פטריך וד' עמית (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה. קובץ מחקרים, א', ירושלים: 19-24.

בן עמי וצ'חנובץ 2008

ד' בן עמי, י' צ'חנובץ, "חורבן והמשכיות - התקופה המוסלמית הקדומה והתקופה הביזנטית - מבט מחניון גבעתי", ד' עמית וג' ד' שטיבל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים, ב', ירושלים: 64-70.

בן עמי וצ'חנובץ 2009א

ד' בן עמי, י' צ'חנובץ, "מבנה פריסטילי מן התקופה הרומית בעיר דוד", ד' עמית, ג' ד' שטיבל, א' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בחקר ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים, ג', ירושלים: 28-36.

בן עמי וצ'חנובץ 2009ב

ד' בן עמי, י' צ'חנובץ, "מטמון מחניון גבעתי וחשיבותו לחקר ההיסטוריה של ירושלים בשלהי התקופה הביזנטית", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 4, דברי הכנס העשירי, ירושלים: 153-161.

בן עמי וצ'חנובץ 2010

ד' בן עמי, י' צ'חנובץ, "חניון גבעתי - תגליות וממצאים מן התקופה הרומית", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 5, דברי הכנס האחד-עשר, ירושלים: 47-59.

בן עמי, צ'חנובץ וביכובסקי 2010

D. Ben-Ami, Y. Tchekhanovets and G. Bijovsky, New Archaeological and Numismatic Evidence for the Persian Destruction of Jerusalem in 614 CE, *IEJ* 60/2: 204-221.

בן עמי וצ'חנובץ 2011

D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovets. The Lower City of Jerusalem on the Eve of its Destruction, 70 C.E.: A View from Hanyon Givati. *BASOR* 364: 61-85.

מזר 2006

א' מזר, "ביצורי ירושלים באלף השני לפסה"נ לאור החפירות החדשות בעיר דוד", א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים (הקובץ השנים-עשר), רמת גן: 21-28.

מזר 2009

א' מזר, ארמון המלך דוד, החפירות בראש גבעת עיר דוד, פרסום ראשוני של עונות 2005-2007, ירושלים.

נאמן 1996

N. Na'aman, The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E., *BASOR* 304: 17-27.

קנאוף 2000

E. A. Knauf, *Jerusalem in the Late Bronze and Early Iron Ages: A Proposal*, Tel-Aviv 27: 75-90.

קניון 1964

K. Kenyon, *Excavations in Jerusalem*, 1963, PEQ 96: 7-18.

קניון 1974

K. Kenyon, *Digging up Jerusalem*, London.

רייך ושוקרון 2000

R. Reich and E. Shukron, The Excavations at the Gihon Spring and Warren's Shaft System in the City of David, H. Geva, (ed), *Ancient Jerusalem Revealed* (Reprinted and expanded Edition), Jerusalem: 327-339.

רייך ושוקרון 2007

ר' רייך וא' שוקרון, "בכל זאת חומה מתקופת הברזל ב': ביקורת הצעתה של א' מזר", א' ברוך, א' לוי-ריפר, וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים (הקובץ השלושה-עשר), רמת גן: 27-34.

רייך ושוקרון 2008

R. Reich and E. Shukron, *The Date of City-Wall 501 in Jerusalem*, *Tel-Aviv* 35: 114-121.

רייך ושוקרון 2009

ר' רייך וא' שוקרון, "שרידי ביצור מתקופת הברונזה התיכונה ב' שנחשפו לאחרונה בעיר דוד, ירושלים", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס העשירי, ירושלים: 53-31.

שילה 1984

Y. Shiloh, *Excavations at the City of David, Vol. I: 1978-1982, Interim Report of the First Five Seasons* (Qedem 19), Jerusalem.

מקורות האורים

צילה שגיב ואסף פרץ (רשות העתיקות).
צילומי האוויר הם באדיבות חברת סקיי-וויו.